

תולדות חג שמחת-תורה

השתלשלות מנהגיו
בתפוצות ישראל לדורותיהן

מאת

אברהם יערי

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

שמו של יום

כבר ראינו בפרק הקודם, שבבבל, ארץ מולדתו של החג, לא נקרא היום בשם "יום שמחת תורה", אלא רק חגיגת סיום התורה נקראה "שמחת תורה", וכך נקראת חגיגת הסיום גם בארץ-ישראל, שבה לא היה יום מיוחד בשנה לסיום התורה, אלא אחת לשלש שנים או לשלש שנים ומחצה¹. ואילו שמו של יום בפי העם שדיבר ערבית היה "יום אל-תבריך", היינו "יום הברכה", על שם ברכות משה שקראו בתורה בפרשת "וזאת הברכה" וברכות שלמה המלך שקראו בהפטרה בפרק "ויצמד שלמה" (מלכים א', ח', כ"ב) שנאמרו בשעתם ביום אחרון של חג. בשם זה נקרא החג בפי רב סעדיה גאון בסידורו², ובפי הסופר הערבי אל-בירוני³.

בפי רב עמרם גאון בסידורו נקרא היום "יום שני של שמיני עצרת"⁴. ובכינוי זה נקרא היום בסידורי תימן עד אמצע המאה השבע-עשרה⁵. בתשובות רב האי גאון נקרא היום "יום תשיעי ספק שמיני לחג", או "יום טוב האחרון של חג"⁶. אמנם בנוסחא אחת של תשובת הגאון שהובאה ע"י רי"ץ גיאת ור' אהרן הכהן מלוניל הנוסחא בדברי הגאון היא: "ביום שמחת תורה", אבל כבר הוכחתי בפרק הקודם שנוסחא זו אינה מקורית ואינה במקבילות, וגם מן הענין שם מוכח כך⁷. גם ב"הלכות גדולות" ובדברי הגאונים שהובאו ב"ספר האורה" המיוחס לרש"י אין היום נקרא "יום שמחת תורה" אלא "יום שני של שמיני עצרת" או "יום טוב האחרון של חג".

וכאן המקום לתקן טעות אחת: הרב ש. אסף ז"ל אומר שבימי הגאונים היה היום

1. אוצר חלוף מנהגים בין בני ארץ-ישראל ובני בבל, מהדורת ב. מ. לוין, עמ' 98; מהדורת מ. מרגליות, עמ' 169—173.
2. סידור רב סעדיה גאון, מהדורת אסף—יואל, עמ' שס"ה, ש"ג.
3. אל-בירוני, אלתאר אלבאקיה, לייפציג 1923, עמ' 277.
4. סדר רב עמרם גאון, חארשא תרכ"ה, דף נ"א, ב'.
5. עיין לעיל פרק א', הערה 22.
6. עיין לעיל פרק א', הערה 23, 24.
7. עיין לעיל פרק א'.

שמו של יום

מכונה גם בשם "יום הספר"⁸. ובאמת שם זה לא היה ולא נברא, ואינו אלא טעות סופר בנוסח תשובת רב האי גאון שהובאה ע"י רי"ץ גיאת בענין מוגמדות "ביום הספר שמיני"⁹, ביטוי שאינו מובן כלל, ולפי כל המקבילות של תשובה זו (עיין לעיל בפרק א') ברור שהנוסח האמתי הוא: "ביום הספק שמיני". היינו ביום תשיעי של חג.

*

ואף בספרד בימי הגאונים נקרא החג "יום טוב האחרון של חג". בסיפור על ר' חנוך בן ר' משה, אחד מארבעת השבויים, שהובא לקורטובא, נאמר "שהיה עולה לסיים את התורה בכל שנה ושנה ביום טוב האחרון של חג"¹⁰, ועדיין אין זכר לכינוי "יום שמחת תורה".

וכן אנו מוצאים בצפון-אפריקה ובספרד את הכינוי "יום הסיום" לחג. רב נסים ב"ר יעקב מקירואן כותב בספרו "מגלת סתרים": "שאומרים ביום סיום אשר בגלל אבות יש לו עיקר; המנהג שקורא אחד ביום סיום כל הפסוקין שיש בהן פטירת משה יש לו עיקר בגמ' דבני מערבא"¹¹. ר' יהודה ב"ר ברזילי אלברצלוני (בראשית המאה השתיים-עשרה) מביא דברי הנגיד לענין תרגום ההפטרה וכותב: "ובמקום דאיכא חתן וביום טוב בנביא של ימים טובים וביום הסיום הרבה עומדין ומתרגמין משום הידור"¹². ואפשר שבימי הנגיד נתכנה כך, שהרי אותו ר' יהודה אלברצלוני כבר מכנה במקום אחר את החג בשם "יום שמחת תורה"¹³. כינוי זה נשתמר בתימן עד דור מאוחר, ובמחזור תימני כתב"ד עם ניקוד עליון שנכתב בשנת א'תתי"ט לשטר (1508), כלולים שלשה פיוטים "ליום סיום תורה"¹⁴.

השם "יום שמחת תורה" הוטבע בספרד, ובפעם הראשונה אנו מוצאים אותו אצל רי"ץ גיאת, בדור שלאחר הגאונים. לאחר שהוא מביא את דברי רב עמרם גאון ושאר הגאונים בענין קריאת התורה וההפטרה ביום זה, הוא מוסיף לתאר את המנהג בספרד: "אבל דגילין ביום זה, הואיל ובו מסיימין את התורה, לעשות כמה קלוסין והדורין לספר תורה ואומרים כמה דבדי שבח והודאות לכבוד ספרי תורה וכמה מיני שבחות רגילין לעשות בו, ונתכנה יום שמחת תורה"¹⁵.

8. ש. אסף, עליה לתורה ושמחת תורה. — למועד, קובץ ספרותי לחג הסכות, קובץ ב', ירושלים תש"ו, עמ' 10—20; הנ"ל, ב"תרכיץ" כרך י"א (ת"ש), עמ' 253, הערה 16.

9. הלכות רי"ץ גיאת, ח"א, עמ' קי"ז.

10. סדר הקבלה לר' אברהם בר דוד. — א. נאיבויר, סדר החכמים וקורות הימים, אוכספורד תרמ"ה, ח"א, עמ' 71.

11. ש. אסף, ספר מגלת סתרים לרב נסים בר יעקב מקירואן. — "תרכיץ" כרך י"א (ת"ש), עמ' 253. — לענין הראשון, אמרת "אשר בגלל אבות", מעיר אסף, שמקורו בירושלמי, ולא ידעתי היכן מצא אותו בירושלמי.

12. ספר העתים לר' יהודה ב"ר ברזילי הברצלוני, מהדורת יעקב שור, סימן קע"ט, עמ' 268.

13. פירוש ספר יצירה לר' יהודה ב"ר ברזילי הברצלוני, מהדורת ש. ז. הלברשטם, ברלין תרמ"ה, עמ' 166.

14. כ"י בספריה הממשלתית בברלין, מס' 103, דף 118, עמ' ב'.

15. הלכות רי"ץ גיאת, ח"א, עמ' קי"ז.

שם זה נשתרש בספרד ובפרובינצא, ואנו מוצאים אותו בראשית המאה השתים־עשרה אצל ר' יהודה הברצלוני¹⁶ ואצל ר' אברהם ב"ר יצחק מנרבונא הכותב: "לכך עושים סעודות גדולות ותענוגים גדולים ביום שמחת תורה לכבוד סיום התורה"¹⁷, ואח"כ אצל רבים מחכמי ספרד ופרובינצא.

בשם זה נקרא היום, או שמחת־הסיום, גם בזוהר, שבו נאמר על הפסוק "וביום השמיני עצרת": "ומאי עצרת, כמה דאת אמר: זה יעצר בעמי [שמואל א', ט'] ולית עצר אלא מלכות מסטרא דשכינתא עלאה עביד סעודתא רברבא ומסטרא דמלכותא סעודתא זעירא, ונוהגין ישראל למעבד עמה תדוה ואתקריאת שמחת תורה ומעטרן לס"ת בכתר דיליה..."¹⁸.

לדעתי די בדברים אלה כדי להוכיח שהזוהר לא נתחבר בארץ־ישראל עד לסוף תקופת הגאונים ולפני סוף תקופת הצלבנים בשלהי המאה השלוש־עשרה, שבה לא היו חוגגים שמחת־תורה בשמיני עצרת כלל. ואם כוונת הזוהר שהיום נקרא "שמחת תורה", ולא חגיגת־הסיום בלבד, הרי גם לא נתחבר בבבל, שבה לא נקרא היום בשם "שמחת תורה", שם שנקרא על היום רק בספרד אחרי ימי הגאונים¹⁹. בצרפת היה שמו של היום "שמחת תורה" כבר בימי רש"י (במאה האחת־עשרה)²⁰. מספרד ומצרפת עבר השם למדינות אחרות ונתקבל בכל תפוצות ישראל במזרח ובמערב, ולבסוף נתקבל אף בארץ־ישראל ככינוי ליום השמיני, ומפניו נדחה שמו המקורי המקראי של יום: שמיני עצרת. אולם אף במאה השש־עשרה עוד נשאר זכר לשמו הקדום של יום שהיה נוהג בבבל בימי הגאונים: יום הברכה. ר' יששכר בן מרדכי ן' סוסאן, שעלה אז מצפון־אפריקה לארץ־ישראל והשתקע בצפת, קורא פעמים הרבה, בספר מנהגים שחיבר, לחג בשם: יום הברכה ושמחת התורה²¹.

בפולין, במאה השש־עשרה, כותב ר' מרדכי יפה בעל "הלבושים": "ליל תשיעי הוא שמחת תורה ונקרא כן על שם ששמחין בו לעשות שמחה ומשתה לסיימה של תורה, שקורין למחר פרשת וזאת הברכה, שכן אמרו במדרש שיר השירים [ראש פרק א']: מאי דכתיב זיבא ירושלם ויעמד לפני ארון וגו' ויעש משתה לכל עבדיו

16. עיין לעיל הערה 13.

17. ספר האשכול לר' אברהם ב"ר יצחק מנרבונא, מהדורת ח. אלבקי, [חלק שני], ירושלים תרצ"ה, עמ' 104—105.

18. זוהר פנחס, דף רנ"ו, ב'—והשוה גם זוהר אמור, דף ק"ד, ב'. (ועפ"י זוהר זה מסביר ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב כמה עניני שמחת־תורה (בני יששכר, חודש תשרי, מאמר י"ג).

19. אגב אורחא: דברי הזוהר הללו שימשו יסוד לכמה ממנהגי המקובלים בשמחת־תורה בדורות שלאחר האר"י, כפי שיבואר בפרקים הבאים.

20. סדור רש"י, מהדורת שלמה באבער ויעקב פריימאן, ברלין תרע"ב, סימן ש"ח, תמ"ז, תנ"ג; לקוטי הפרדס לרש"י, סימן המועדות ומסורת שלהם.— אולם אף במאה השלוש־עשרה כותב ר' יצחק ב"ר משה מוינא, בעל "אור זרוע": "ובתשיעי ספק שמיני אנו עושים שמחת תורה ומסיימין התורה ומתחילין בראשית" (אור זרוע, ח"ב, סוף הלכות סוכה, סימן ש"כ), ואינו מכנה את היום עצמו: יום שמחת תורה.

21. עיבור שנים (הוא תיקון יששכר), לר' יששכר ן' סוסאן, קושטאנדינא שכ"ד, חלק ב', מנהגות, סעיף בשמחת התורה.

שמו של יום

[מלכים א', ג', ט"ו], אמר ר' יצחק: מכאן שעושיין סעודה לגומרתה של תורה...²². השם שמחת תורה הוא איפוא על שם שמחת הסיום.

ואילו בהגהות למנהגים של ר' אייזיק טירנא נאמר, שהכינוי שמחת תורה לשמו של יום הוא על שניצחו את השטן בקריאת בראשית (עיי' להלן בפרק ד'): "למה נקרא שמחת תורה, על שבשעה שסיימו ישראל את התורה הלך השטן לפני הקב"ה לקטרג עליהם ואומר: ישראל לומדים תורה ואין מסיימים אותה, כשמסיימים אותה אומר לו הקב"ה: הלא סיימיה, והוא משיב: אף על פי שסיימיה אין מתחילין אותה, וכשמתחילין אותה ע"י חתן בראשית, משיב לו הקב"ה: הלא התחיליה, נמצא שאין יכול לקטרג, על שם זה נקראת שמחת תורה"²³. אולם ברור שאין זה הטעם המקורי, שהרי השם "שמחת תורה" לשמו של יום כבר נמצא בספר אצל ר' יצחק נ' גיאת, ואו לא נהגו כלל לקרוא ביום שמחת תורה בספר בראשית (כפי שיבואר בפרוטרוט להלן בפרק ד').

הקראים שקיבלו בדור מאוחר כמה ממנהגי שמחת תורה מהיהודים הרבניים, והם חוגגים אותו בשמיני עצרת (כי אין להם יום טוב שני של גלויות), אין מכנים את היום בשם "יום שמחת תורה" אלא "שמיני עצרת", ורק את שמחת הסיום שלאחר קריאת התורה הם מכנים: שמחת תורה²⁴.

22. לבוש החור לר' מרדכי יפה, סימן תרס"ט.

23. מנהגים לר' אייזיק טירנא, הלכות שמיני עצרת, בהגהות שם.

24. סדר תפלות הקדאים, מהדורת יצחק בן שלמה איסכוניץ, ויין 1854, חלק ב', עמ' ר"ל—ד"מ.